

СУБСТАНЦЫЯЛЬНЫЯ МЕТАНІМІЧНЫЯ МАДЭЛІ

Метанімічныя пераасэнсаванні субстанцыяльнага тыпу аб'ядноўваюць ЛСВ, якія адлюстроўваюць аб'ектыўную рэчаіснасць з пункту гледжання яе зместу, унутранага адзінства. Гэта мадэль, па сутнасці, пранізвае ўсе тыпы, формулы і разнавіднасці семантычных пераасэнсаванняў наогул. Таму выдзяленне яе ў якасці самастойнай структурнай адзінкі адноснае і ўмоўнае. У межах субстанцыяльнай мадэлі рэалізуюцца як шырока распаўсюджаныя, рэгулярныя і прадуктыўныя, так і лакальна абмежаваныя, малапрадуктыўныя і нерэгулярныя тыпы. На агульным фоне ўсіх тыпаў вылучаюцца дзве разнавіднасці: «ёмістасць (пасудзіна)» → «колькасць рэчыва, якое змяшчаецца ў ёй», «матэрыял» → «выраб з яго».

Метанімічныя пераасэнсаванні «ёмістасць (пасудзіна)» → «колькасць рэчыва, якое змяшчаецца ў ёй» найбольш яскрава праяўляюцца ў межах тэматычнай групы «найменні посуду», параўн.: *талерка* 'сталовая пасудзіна – колькасць стравы, якая змяшчаецца ў ёй', *лыжка* 'прадмет сталовага прыбора – колькасць рэчыва, якое можа ўмясціцца ў лыжцы', *слоік* 'невялікая пасудзіна – колькасць чаго-небудзь, якая змяшчаецца ў такой пасудзіне', *шклянка* 'шкляная пасудзіна – месціва такой пасудзіны', *кілішак* 'чарка – колькасць напітку, што можа змясціцца ў ёй'. Такая ж сэнсавая скіраванасць назіраецца і ў лепшых субстантывах з колькаснымі аказіянальнымі ЛСВ: *На яго вылілі цэбар халоднай вады.* (В.Старычонок); *На вячэру госць з'еў цэлы гаршчок і выпіў дзве шклянкі гарбаты.* (У.Клімовіч).

У асобных выпадках у працэс метанімізацыі могуць уключацца і кампаненты іншых тэматычных груп, прама ці апасродкавана звязаныя з ёмістасцю, параўн. *лінар. воз* 'сродак гужавога транспарту; колькасць таго, што можа змясціцца на калёсах, санях і пад.'; аказ. *шапка, прыпол, хустка* 'адзенне ці яго частка – колькасць рэчыва, якое змяшчаецца ў адзенні ці яго частцы': *Прымаю існую шапку яблык.* (А.Бараноўскі); *Назбірала старая цэлы прыпол ягао, адала ўнучцы.* (Ф.Сіўко); *Поўную хустку грыбоў прынеслі дзяўчаты.* (У.Клімовіч).

Даволі часта ў семантычнай структуры полісемантаў побач са значэннем 'колькасць рэчыва' фіксуецца і трэці ЛСВ 'колькасць рэчыва як пэўная мера', што абумоўлена рэальнымі (функцыянальна набытымі) ці патэнцыяльнымі магчымасцямі практычна кожнай ёмістасці выступаць у якасці метралагічнай адзінкі. Неабходнай умовай рэалізацыі метралагічнага зместу з'яўляецца поўны аб'ём, напоўненасць ёмістасці [Этерлей 1974, с. 10; Васільева 1981, с. 26]. Напрыклад, *бутэлька* 'шкляная пасудзіна – мера вадкасці, роўная 0,6 л., якой карысталіся да ўвядзення метрычнай сістэмы', *вадро* 'пасудзіна – уст. мера вадкасцей, роўная 12,3 л.', *кварта* 'металічны кубак – даўнейшая мера вадкіх і сыпкіх рэчываў, роўная 0,70577 л.', *гарнец* 'пасудзіна – мера сыпкіх і вадкіх цел, роўная 3,28 л., якой карысталіся да ўвядзення метрычнай сістэмы'. У назоўніка *паўбутэлька* 'руская мера вадкасцей, роўная 0,3 л., якой карысталіся да ўвядзення метрычнай сістэмы'

назіраецца страта матываванай сувязі вытворнага ЛСВ з зыходным (яно ў слоўніку наогул не фіксуецца), што садзейнічае яго пераходу ў разрад чыста метралагічных.

Не назіраецца выразнай матываванай сувязі першаснага і другаснага ЛСВ полісеманта *кручок* ‘уст. мера гарэлкі, роўная 250 г.’. Зыходныя ЛСВ ‘чарка на 50 г.’, ‘бутэлька мерай у 1/8 л.’, ‘бутэлечка ёмістасцю 100 г’ адзначаюцца ў народных гаворках (*Сцяц., I; Сцяшк.; ММГ, I; ЖС; СП*).

У дыяпазон дзеяння метралагічных ЛСВ уключаюцца не толькі адзінкі вымярэння сыпучых рэчываў і вадкасці, але і пэўныя меры вагі, параўн.: *літар. бочка* ‘мера вадкіх і сыпучых цел, роўная сарака вёдрам – мера вагі бульбы, жыта’, *в.-дзв., брасл., глыб. пура* ‘пасудзіна, якая змяшчае тры пуды чаго-небудзь – мера, роўная тром пудам’ (*СП*), *браг. палумерак* ‘кош, у які ўваходзіць 1,5 пуда збожжа – мера вагі (1, 5 пуда)’ (*БДС*), *валож. лубка* ‘кораб на зерне, зроблены з лубу – мера вагі ў 16 кг.’ (*ММГ, II; СГЦ*). Улічваючы дыяхранічны аспект развіцця мовы, у гэту ж групу можна ўключыць і полісемант *мерка*, умоўна палічыўшы яго першасным ЛСВ ‘пасудзіна, якой вымяралі сыпучыя рэчывы і вадкасці’ [Винник 1966, с. 84–86]. З цягам часу слова набыло больш шырокую дэнататыўна-сігніфікатыўную суаднесенасць і трывала замацавалася ў метралагічнай сістэме з наступнымі значэннямі: 1) ‘пасудзіна для мерання чаго-небудзь вадкага або сыпучага’; 2) ‘прадмет, які служыць для вымярэння даўжыні’; 3) ‘адпаведны размер чаго-небудзь’; 4) ‘спосаб ацэнкі, крытэрыі’.

Формула метанімічнага пераасэнсавання «пасудзіна (ёмістасць)» → «адзінка вымярэння рэчываў, вадкасцей» уваходзіць у якасці самастойнага падтыпу ў склад больш абытуенай мадэлі «сродак вызначэння меры → адзінка меры». Гэта мадэль характарызуецца вялікай прадуктыўнасцю, рэгулярнасцю, адноснай устойлівасцю і шырокімі сувязямі з кампанентамі розных тэматычных груп. Найбольш старажытнымі ў межах гэтай групы з’яўляюцца самавызначаныя пераасэнсаванні, шырока прадстаўленыя ў большасці моў свету [Романова 1975, с. 104–113; Скурат 1974, с. 3; Винник 1966, с. 14, 21; Дементьева 1983, с. 9; Молчанова 1973, с. 16–35], параўн.: *літар. локаць* ‘локаць – старадаўняя мера даўжыні, роўная прыблізна 0,5 метра’, *літар. жменя* ‘жменя – колькасць чаго-небудзь, што змяшчаецца ў далоні са сціснутымі пальцамі; нязначная колькасць, нямнога чаго-небудзь’, *люб., карэл., зэльв. ступак* ‘ступня – мера даўжыні, роўная ступні’ (*СП*), *гродз., шчуч. комць* ‘кулак – мера глыбіні на шырынню далоні’ (*СП*). У гэту групу можна ўключыць і *петр., стол., тур. ладка* ‘мера валакна льну, канапель; пяць-шэсць жменяў нажатага жыта; ахапак сухога лёну ці канапель’ (*ТС; БДС; ДСБ*), рэканструяваўшы семантычную сувязь па тыпу «далонь → тое, што ў ёй змяшчаецца».

Вытокі многіх метралагічных адзінак можна адшукаць у найменнях разнастайных прылад працы, бытавых прадметаў, збудаванняў і інш., параўн.: *літар. мех* ‘мяшок – мера для чаго-небудзь сыпкага, роўная 3-5 пудам’, *добр., жлоб. савок* ‘шуфлік; драўляная міска – мерка (2 фунты)’.

(МСГ), лоеў. *каромісел* ‘каромысел – мера (два вядры)’ (ДСЛ), чэрв. *ёўня* ‘ёўня – мера снапоў для сушкі іх у ёўні (каля 3 коп)’ (Шат.).

Некаторыя метралагічныя адзінкі замацаваліся ў ткацкай тэрміналогіі і ўзыходзяць да даволі архаічнай стадыі гэтага рамяства, да старых спосабаў снавання нітак па сцяне, параўн.: *воран.*, *астр.*, *брасл. сцяна* ‘сцяна – мера палатна, роўная даўжыні сцяны хаты’ (*Сцяшк., I; СП*), *лаг.*, *доки. снулля* ‘прыстасаванне, пры дапамозе якога снуюць кросны – мера палатна ўдаўжыню (4–5 метраў)’ (*ММГ, I*), *палес. постаў* ‘скрутак даматканага палатна – умоўная мера даўжыні палатна’ (*ЛП*).

Даволі рэліктавым з’яўляецца метралагічнае пераасэнсаванне *лях. соха* ‘сельскагаспадарчая прылада – зямельная мера’ (*ЛП*), аб прадуктыўнасці якога ў мінулым сведчаць аналогіі са ст.-бел., ст.-рус., ст.-укр. *плуг* ‘сельскагаспадарчая прылада – мера плошчы, зямлі’ [Скурат 1974, с. 39; Винник 1966, с. 54–55].

Семантычная структура полісемантаў *сажань, аршын, метр, вярста* развівалася ў адваротным кірунку, ад адзінак вымярэння да ўмоўных вымяральнікаў. У сучаснай літаратурнай мове большасць такіх ЛСВ адзначаецца з паметай ‘устарэлае’: параўн. *сажань* ‘старая адзінка меры даўжыні, роўная 3 аршынам – прылада для абмервання зямельных участкаў’, *аршын* ‘старадаўняя мера даўжыні, роўная 71,12 см. – лінейка такой даўжыні’, *вярста* ‘старадаўняя мера даўжыні, роўная 1, 06 км. – верставы слуп’, *метр* ‘адзінка даўжыні – лінейка такой даўжыні’.

Метанімічныя пераносы «матэрыял» → «выраб з яго» лічацца сітуацыйна абумоўленымі і ўтвараюць даволі вялікую па аб’ёме і тэматычнай разнастайнасці групу. Суадносіны паміж ЛСВ у ёй характарызуюцца цэлым комплексам асацыятыўных прымет, сінкрэтычнасцю, што дазваляе лічыць некаторыя пераасэнсаванні каўзальна-выніковымі (з адносінамі матэрыялу да выніку яго перапрацоўкі) ці атрыбутыўнымі (з адносінамі якаснай змены субстанцыі). У залежнасці ад тэматычнай замацаванасці зыходнага ЛСВ выдзяляюцца чатыры разнавіднасці гэтай мадэлі:

1. «Дрэва» → «яго драўніна, лесаматэрыял»: *літар. дрэва, асіна, бяроза, вяз, клён, лаза, ліпа, хвоя* і інш. У гэту ж групу ўключаюцца і вытворныя адзінкі з суфіксам *-ін-*, які ўносіць у семантычную структуру адценне сінгулятыўнасці (*алешына, аршына, бярэзіна, бярэсіна, дубіна, лазіна, ліпіна, хвайна*).

Непасрэдна да гэтай групы прымыкаюць, як бы прадаўжаючы развіццё метанімічнай формулы, пераасэнсаванні «дрэва (яго драўніна)» → «выраб з яго (яе)», параўн.: *літар. вяз* ‘вяз; яго драўніна; драўляная перакладзіна ў санях, зробленая з вязу’, *літар. дуб* ‘дуб; яго драўніна; вялікая лодка’, *тур. берэсіна* ‘ільма; бяроставы кубак’ (*ТС*).

Даволі распаўсюджанымі ў народных гаворках з’яўляюцца пераносы тыпу «матэрыял для вырабу агароджы» → «тып агароджы»: *мсцісл., лельч., гом. леска* ‘кій, палка, жэрдка – агароджа з тонкіх кійкоў’ (*Юрч., I; МСГ; НС*), *лоеў. шалёўка* ‘шалёўка – агароджа з дошак’ (*ДСЛ*), *мёр. тынок* ‘тоненькія

кіёчкі для агароджы – плот з такіх кіёчкаў’ (НС), *маг. частакёт* ‘пруты для агароджы – агароджа з такіх прудоў’ (МС). Аналагічны тып пераасэнсавання назіраецца ў полісемантаў *друк* ‘дручок, палка – род азярода для сушкі лёну’ (Бяльк.), *плець* ‘вяроўка – вяровачная лесвіца’ (ММ).

2. «Тканіна (матэрыял)» → «выраб з яе»: *літар. дзяруга* ‘тоўстая грубая тканіна – поцілка з такой тканіны’, *габелен* ‘дэкаратыўная тканіна – насценны дыван ручной работы’; *капрон* ‘штучнае валакно; тканіна з гэтага валакна – панчохі з капронавага валакна’; *палес. колдра* ‘дамаатканая тоўстая тканіна – спадніца з такой тканіны’ (ЛП), *паст., мядз., віл., глыб., бар. махрач* ‘кавалак палатна з канцамі асновы – ручнік’ (СП), *клім., бял. намётка* ‘тонкае палатно, з якога робяць галаўныя ўборы – галаўны ўбор’ (Бяльк.), *лоеў., маз. парыск* ‘паркаль – паркалёвая хустка’ (МСГ), *лаг., віл., паст., маст. плаценка* ‘дамаатканое палатно ў палоску або клетку – спадніца з такога палатна’ (СП), *в.-дзв., брасл. рабізна* ‘рабая тканіна хатняга вырабу – спадніца з такой тканіны’ (СП), *шум. саян* ‘паўсукно – андарак’ (СП), *раг. суроўка* ‘суроўкае палатно – абрус з такога палатна’ (МСГ).

3. «Хімічны элемент, сплаў» → «выраб з яго»: *літар. бронза* ‘сплаў – мастацкі выраб з такога сплаву; бронзавы медаль’, *золата* ‘хімічны элемент – залатыя рэчы, манеты’, *серабро* ‘метал – вырабы з гэтага металу; дробная разменная манета’, *воран., калінк., тур. жалеза (жэлезе)* ‘жалеза – жалезная рэч; пастка; свяцільня; жалезная рашотка ў свяцільным коміне’ (СП; ТС), *лоеў. бляха* ‘тонкае ліставое жалеза – латэльня; верхняя частка пліты’ (ДСЛ), *пруж., бар. драціна* ‘дрот – качарга з дроту’ (ДСБ). Блізкімі да гэтага кірунку пераасэнсаванняў з’яўляюцца і суадносіны ЛСВ у полісемантаў *цымант* ‘цэмент – зацэментаваная падлога’ (СП; Стар.), *брук* ‘каменне – брукаваная дарога’ (Сцяшк., I).

4. «Валакно» → «палатно з валакна»: *літар. кужаль* ‘валакно з ачэсанага льну – ніткі з такога валакна – палатно з такіх нітак’, *штапель* ‘штучнае валакно, пража – тканіна, вырабленая з такой пражы’, *віц., віл. ізрэб’е, ізрэб’я*, валакно з ачэсанага льну – палатно з гэтага валакна’ (Қасп.; СП), *шчуч. пакуля* ‘грубае валакно – грубае палатно’ (СП), *круп. нечысь* ‘абадраны лён – палатно з абадранага льну’ (НС). У асобных выпадках у семантычнай структуры слова фіксуюцца іншыя ЛСВ, якія пераўтвараюць метанімічную мадэль з двухчленнай у мнагачленную, параўн. *літар. шоўк* ‘валакно, якое выпрацоўваюць вусені тутавога шаўкапрада – ніткі або пража з такога валакна – тканіна з такіх нітак – вопратка, адзенне, вырабы з такой тканіны’, *палес. лён* ‘травяністая расліна – валакно, якое вырабляецца са сцяблоў гэтай расліны – ніткі, атрыманыя прадзеннем – льняное палатно (поцілка)’ (ЛП; Стар.).

5. «Расліны (звычайна агародныя)» → «стравы з іх»: *літар. буракі* ‘агародная расліна – страва, прыгатаваная з караняплодаў або лісця гэтай расліны’, *капушта* ‘агародная расліна – вараная страва з крышанага качана гэтай расліны’, *бацвінне* ‘лісце і сцёблы буракоў – страва, звараная з бурачных сцяблоў і лісця’, *шчаўе* ‘шматгадовая травяністая расліна – страва,

прыгатаваная з лісця гэтай расліны’, зэльв. **морква** ‘агародная культура – суп з морквы’ (Сцяц., I), гродз. **кручка** ‘бручка – страва з бручкі’ (СП), маладз., лаг., дзятл. глыб. **варыва** ‘гародніна; націна буракоў – вараная кіслая страва; квашаная гародніна’ (СП).

Мадыфікацыяй гэтай метанімічнай формулы з’яўляюцца менш распаўсюджаныя пераасэнсаванні тыпу літар. **тытунь, табака** ‘травяністая расліна – лісце і сцёблы гэтай расліны, якія ідуць на курэнне’, **бавоўна** ‘паўднёвая расліна, з якой вырабляецца пража – ватападобнае валакно’, **мурог** ‘сухадольная трава – сена з такой травы’.

6. «Крупы (ці мука)» → «страва з іх (яе)»: глыб., ваўк. **крупы** ‘крупы – крупяны суп’ (СП), лід., дзятл., шчуч., в.-дзв., лаг., б.-каш., рэч. **груца** ‘ячныя крупы – каша ці суп з іх’ (ЛАБНГ; СП), в.-дзв., наст., шчуч., смарг., бар., лун. **панцак** ‘тс’ (СП; ДСБ), літар. **талака** ‘мука з ачышчанага спражанага аўса – страва з такой мукі’, жлоб., хойн. **пшонка** ‘прасяныя крупы – каша з проса’ (МСГ), брэсц., бяроз. **грэчуха** ‘грэчка – блінец з грэчневай мукі’ (ДСБ), шчуч. **пасоля** ‘фасоля – суп з бульбы і фасолі’ (НЛ).

7. «Бульба» → «страва з бульбы»: літар. **бульба** ‘агародная расліна – страва, прыгатаваная з клубняў гэтай расліны’ лоеў. **гулікі** ‘перамерзлая бульба – аладкі з такой бульбы’ (ДСЛ), віц. **рулі** ‘тс’ (МС), ганц., пін. **крышаны** ‘скрылькі бульбы – булён’ (СП), полац. **драньнэ** ‘цеста з дранай бульбы – страва з гэтага цеста’ (НС).

8. «Малочныя прадукты» → «стравы з іх»: зэльв. **малодзіва** ‘малодзіва – страва з яец, малодзіва і мукі’ (Сцяц., I, II), лоеў. **сыровадка** ‘сыроватка – суп з пшана, звараны на сыроватцы’ (ДСЛ), в.-дзв., глыб., мядз. **дзягно** ‘малако з канаплянага семя – страва з канаплянага малака, мачанка’ (ЛАБНГ).

9. «Жывёлы (птушкі, рыбы), іх часткі цела» → «стравы». Метанімічныя пераасэнсаванні гэтага кірунку характарызуюцца разнастайнасцю як канкрэтных, так і больш абагульненых рэалізацый. Перанос можа ажыццяўляцца з назвы страўніка, кішкі, сцегнавой часткі ці з жывёлы, птушкі ўвогуле, параўн.: ельск., гом., нар., калінк. **коўбік, коўбык** ‘страўнік у жывёл – начынены вантробамі ці мясам страўнік, сальцісон’ (МСГ; СП), віл., глыб., докш. **куцюк** ‘тс’ (СП), лельч., жлоб. **трыбух** ‘тс’ (МСГ), стол., бяроз. **багук** ‘тс’ (ДСБ), драг., малар. **юц, юць** ‘тс’ (ДСБ; ЖС), віц. **сцягно** ‘сцягно – кумпяк’ (Касп.), палес. **окорок** ‘сцягно – вялены ці вэнджаны кумпяк’ (ЛП), літар. **куруца** ‘свойская курыца – кураціна’.

10. «Расліны, травы» → «настой, адвар на гэтых травах»: Другасныя ЛСВ назіраюцца ў літар. **рамонак, зверабой**, в.-дзв., брасл. **свентянка** ‘зверабой’, іўеў., брасл. **цындалей** ‘чыстацел’, барыс., мін. **трыпутнік**, докш., віл. **калапенькі** ‘дрыжнік’, смарг. **кмін** ‘кмен’, дзятл., навагр. **купальнік** ‘пярэсна’, навагр. **маліза** ‘меліса’, брасл., астр. **матачнік** ‘падбел’, смарг., воран. **папаратнік** ‘папараць’, добр. **чэмер** ‘чамярыца’, докш. **сунічнік** ‘ягаднік суніц’ (СП; МСГ).

Варыяцый гэтай мадэлі з'яўляецца метанімічны перанос «корань расліны» → «настой з яго»: в.-дзв., віл. **корань** 'корань расліны – настой з яго' (СП). У гэту ж групу магчыма ўключэнне брасл. **змяя** 'гадзюка – спіртавы настой з высушанай скуры гадзюкі' (СП), другі ЛСВ якога тоесны другому партытыву мадэлі.

11. У групу субстанцыяльнай метаніміі ўключаюцца і полісеманты, суадносіны паміж ЛСВ у якіх укладваюцца ў межы схемы «разнастайныя прадметы, жывёлы, міфічныя істоты» → «гульня (звычайна дзіцячая)». Найбольш выражаная метанімічная сувязь назіраецца ў структурах, ЛСВ якіх развіваюцца ў кірунку «прадмет» → «гульня, у якой выкарыстоўваецца гэты прадмет», параўн.: літар. **квач** 'вялікі памазок з пакулля – дзіцячая гульня', маг. **кебла** 'драўляная цурка – дзіцячая гульня' (МС), жлоб. **клёк** 'палачка для гульні – гульня' (МСГ), красн. **бірка** 'бірка, палачка з нарэзамі – гульня' (Бяльк.), маг. **гула** 'невялікі драўляны шар – дзіцячая гульня' (МС), зэльв. **качолка** 'дыск, круг (з дрэва) – гульня' (Сцяц., I), касц. **персцінь** 'персцень – гульня ў персцень' (Бяльк.).

У асобных выпадках найменні дзіцячай гульні ўзнікаюць у выніку метанімічнага пераносу ад назваў частак збудаванняў і частак цела чалавека, якія пэўным чынам выкарыстоўваюцца ў гульні, параўн.: касц. **вароты** 'вароты – дзіцячая гульня' (Бяльк.), зэльв. **кацюты** 'канечнасці – гульня ў ладачкі' (Сцяц., I).

Менш акрэсленымі, не зусім выразнымі з'яўляюцца асацыяцыі тыпу «жывёла, міфічная істота» → «гульня», якія рэканструююцца ў большасці выпадкаў пры дыяхранічным падыходзе да разглядаемых моўных фактаў і могуць тарыфікавацца як аметанімічныя. Іх узнікненне звязана з народна-бытавымі традыцыямі і абрадамі, характарам гульні, немалаважная роля ў якой адводзілася жывёле. Змяненне гульні (яе ўдасканаленне, прыстасаванне да новых умоў, замена жывёл прадметнымі абазначэннямі) спрыяе страце першапачатковай зобразнасці, набыццю гульні большай умоўнасці. Метанімізацыя гэтага кірунку звычайна падвяргаюцца найменні дамашніх жывёл, птушак, міфічных істот: чэрв. **гусак** 'гусак – дзіцячая гульня' (Шат.), літар. **казёл** 'жывёліна – род гульні ў карты, даміно', касц. **сава** 'сава – дзіцячая гульня' (Бяльк.), мсцісл. **крумкач** 'птушка – дзіцячая гульня' (Бяльк.), глус. **салавей** 'птушка – гульня' (Янк., II), тур. **ведзьма** 'ведзьма – від картачнай гульні' (ТС), гом. **калдун** 'вядзьмар – гульня' (МСГ), параўн. таксама літар. **кошкі-мышкі** 'дзіцячая гульня, у якой той, хто выконвае ролю кошкі, ловіць астатніх удзельнікаў гульні'.